

BENGI LÁSZLÓ

A szervesség fogalma Kosztolányi publicisztikájában¹

Kosztolányi a nyelv és a művészet kapcsán gyakran beszél szervességről, olyan szervesült-ségről, amely az egyes építőelemeket egységes egészévé kapcsolja, olyasféle hatóerőről vagy szellemről, amely áthatja és ezzel átjelkesíti a beszédet és műalkotást, tehát formát ad neki, sőt egyéni alkattá formálja át, miközben maga nem független lélek, hanem a hangokban, a betűk testében létezve tartalom és forma, test és lélek elválaszthatatlanságának, azaz szerves egységének záloga. Ebből a dialektikus jellegű mozgásból fakad Kosztolányi számára az a húszas évektől mindenképp jelenlévő igény, hogy a műalkotást molekuláira, atomjaira bontsa, a hangokig és betűkig, a ritmusig és rímig, ahogy Goethe versét elemezve írja: a természettudományos-kísérleti esztétika követelményei szerint haladva,² majd ezekből az elemekből, immár az alkotás lélektani folyamatait másolva-követve, de a befogadóban keltett hatást is mind jobban hangsúlyozva, újraalkossa a művet. A továbbiakban mégsem ezeket a kérdéseket szeretném előtérbe állítani, hanem egy általánosabb szempont, tapasztalat felől közelítek. Kosztolányi publicisztikájában ugyanis – közel sem egyedülálló módon persze – lépten-nyomon megszemélyesítésekkel, a szerveslenség szervesként, a gépiesnek és társadalminak élő szervezatként, gondolkodó-érző-mozgó lényként való megjelenítésével találkozunk a befogadó már a legkorábbi írásoktól kezdve. Ezek közül emelek ki néhányat, amelyek elsősorban a város és a városi élet köréből – már ez utóbbi közkeletű metafora is árulkodó lehet – merítik kiindulópontjukat.

Egy későbbi írással kezdve, az 1930-as *Zsvajgó természet* utolsó előtti ciklusában, az *Ásványok beszédének* élén a vas szólal meg. Az erősen ironikus sorok szinte értelemszerűen kihasználják azt a feszültséget, hogy amikor a vas mint szerves anyag kap hangot, azaz élőként szólal meg, akkor ez elbizonytalanítja szerves és szerveslenség és – másutt egyébként Kosztolányi által is az élet fölfejtethetetlen rejtélyeként, az átjelkesülés csodájaként olvasott – ellentétét, elválasztását. Sőt egyenesen olybá tűnik, ami a szerves élet – Kosztolányi másik sokat használt szókapcsolata ez – egyik fő funkciója, a részek egészévé illesztése, az kifejezetten a szerveslenség révén valósul meg: a vas afféle vérképző hatása révén. Az élettelennek az élő és szerves előjogai ellen föllobbanó efféle forradalmi lázadása társadalmi-ideológiai frazeológia megidézésével párosul, ami ugyanakkor az ironia kétirányú mozgása, hatása – vajon elevensége? – révén nemcsak az élőnek reflektálatlan előtérbe helyezését mutatja megmosolyogatóan alaptalannak, hanem a szerves és szerveslenség vitájában magán a megidézett terminológián is fogást talál: éppúgy ironikusan láttatja szervezett és szervezetlen alá-fölé rende-

¹ A tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült.

² KOSZTOLÁNYI Dezső, *Tanulmány egy versről* = K. D., *Nyelv és lélek*, Szépirodalmi, Budapest, 1971, 405.

lését, mint azokat a hierarchikus viszonyokat, amelyeket ez megkérdőjelez. Némi rövidítéssel idézem a *Vas* beszédét:

„Elöljáróban csak pár szót, többi szervetlen – és szervezetlen – társam, a kövek, ércék, fémek védelmében, akiket ti, főnnhéjazó szervesek és szervezettek, lelketlennek, élettelennek neveztek, mert nem értetek meg. Hát tudjátok, mi az élet? Először én, az égő meteor, hoztam hírt róla nektek, mikor lepottyantam erre a silány golyóbisra, mint túlvilági hírnök. [...] Ami értékes bennetek, az a vas. Ha véretek fogytán, akkor vasat esztek, hogy összeragassza testeteket. Abból mindenesetre kikerülne néhány silány vasszög. Én azonban világokat alkotok. Belőlem készítették az Idő híres vasfogát is, mely majd megrág mindnyájatokat.”³

Ami értékes és értéktelen – aligha meglepő Kosztolányinál – viszonylagosnak mutatkozik: a főnnhéjazó szervesek szervetlenné válva, vasszöggként, csak silány példányok lennének; az életet a lelketlen lét fölé emelő lüktetést a meteor túlvilági hírnök volta, evilágot éltető transzcendenciája, isteni jellege ellenpontoszza; sőt a szerves rendszerek változékonyságát is kikezdi az élettelen világ állandósága, amelyet az „idő vasfogának” halott, legalábbis a művelt köznyelvbe szervesült metaforája foglal össze. Ez pedig ismét ironikus kifordításként olvasható, hiszen az emberi metafora úgy ruházza föl a szervetlent foggal, úgy adja neki a rágás képességét, vagyis antropomorfizálja, hogy mindez éppen az embert, az éltőt fosztja meg ezektől a rá jellemző sajátosságoktól.

Hasonló beszédhelyzet jellemzi a jóval korábbi, A Hétben 1911 elején megjelent *Monológ a szemetesládá előtt* című írást. Ugyan itt szó sincs arról, hogy a szemetesláda szólalna meg, a beszédhelyzetet körvonalazó első mondat azonban átadja a szót egy virradatkor hazafelé bukdácsoló alaknak – „a lump, a bolond” –, aki a szemetesládát mint szemetesembert szólítja meg, és „szomorúan, némi hamis pátosszal” intézi hozzá mondandóját. A szóláshelyzetben létrejövő kapcsolat természete szerint itt is ironikus, jóllehet egyszerűbben az, mint a *Vas*-ban. Ugyanakkor a szukcesszív elmozdulás lehetőségét hordozza magában a kétszeres távolítás: a cikk egy monológot közöl, amelyet a föltehetőleg nem is teljesen józan megszólaló sem vesz igazán komolyan... Ekként az újfent megidézett politikai beszédmódot is így egyszerre lehet komolyan venni, egyszersmind paródiaként olvasni. A cikk, egyúttal a monológ zárlatát idézem:

„Nekem azonban tetszenek ezek a proletár tárgyak. Azt hiszem, hogy ezek az igazi lázadók. Ha sokáig nézi az ember, így ebben a szurtos csendéletben, egyszerre megmozdul a sok csiri-csaré, és arról beszél, hogy minden egészen másképp lehetne. Csak látszólag némák. Alapjában protestálnak a polgári objektumok ellen, amelyek langyos szobákban, a kályha mellett nyújtózkodnak. Ha ők lennének urak. [...] Ha ezek a rongyok lennének az akták, a szabályok, a törvények, a remekművek, az ereklyék, a szentségek, ha ezek a karrierjük szeggett holmik érkeznének be, amelyek most utoljára farkasszemet néznek a hasznos tárgyakkal, mint a herceg ablaka és a pincelakás. Itt minden reggel kisöpörnek egy életet, egy egészen más életet, minden lehetőségével és feszülésével együtt. A sötétben egy szociális forradalom zajlik le. Egy föld alatti cirkulációt látok, amit nem vesznek észre a későn kelők, mert a gyökerei mélyre nyúlnak, és csak a színes felület ütközik a szemükbe, a termék és az eredmény, a kanálisok aránya, a szemét ragyogó virága. Bolondság, szeszély, talán örület, de így van. [...] Lehet, hogy nincs igazam. A szociálpolitikám tévedhet. De amíg meg nem hal az öntudatom az agyban és bírom a hangszálaimat, én pörölök az egyenlőtlen pörben, és ügyvédje,

³ KOSZTOLÁNYI Dezső, *Vas* = K. D., *Sötét bújócscsa*, Szépirodalmi, Budapest, 1974, 572.

fiskálisa, kofája lesznek mindannak, amit eltemetnek [...]. Védelek benneteket is, sötét barátaim, ferde tárgyak, bús torzók, és egy halleluját kiáltok még, és előntelek a szavaim napsugarával. Ó, életek, ó, eltépett levelek. Ó, züllött babák!”⁴

A zárlat hangnemi kettőssége megfelel beszéd és némaság lebegtetésének. A „csak látszólag néma” tárgyak állítólag „protestálnak”, de hangjukat mégsem halljuk, csupán az azt feltárva elfedő monológot. Az „eltépett levelek” éppígy imaginárius karakterűek. Szinte kínálkozik, s a párhuzamként hozható Kosztolányi-intertextusok is arra sarkallhatják a befogadót, hogy ezt az írásra, az irodalomra vonatkoztassa. Ez a kísértés pedig picit kísérteties is – a monológ egy korábbi, a város szemetét jellemző részlete miatt: „Mennyi zsvaj, hang, rongy mindenütt. Csupa papírszelet, tépett írás, ákombákom.”⁵ A *zsvaj* mintha a *Zsvajgó természet* kötet címét idézné, az *Ákombákom* pedig Kosztolányi számos írásának összefoglaló vagy rovatcíme, amely cikkek tényleg apró szövegdarabok, rövid megfigyelések foltjaiból összerótt szövegeknek hatnak, nemritkán az utca forgatagából – hogy ne mondjam: abból, amit méltatlanul szemétként eldobtak –, a városi élet hordalékából emelve ki egy-két pillanatképet. Csakhogy a *Zsvajgó természet* 1930-ban jelent meg, s az *Ákombákom* is – bár maga a szó kezdettől jelen van Kosztolányi írásaiban – leginkább csak jóval később, legalábbis a háború után lesz önálló címmé, míg a *Monológ* sorai 1911-ben születtek meg. Az persze ettől független, hogy a cikk zárlatának „eltépett levelei” e kísértetiesként idézett sorokra utalnak vissza, hiszen a levél motívuma az ezekre következő mondatokban is megjelenik:

„Mennyi zsvaj, hang, rongy mindenütt. Csupa papírszelet, tépett írás, ákombákom. Levelek, amelyeket elolvasásuk után nyomban összetéptek, vagy amelyeket el se küldtek, mert az emberek ma már habozóak, és elsápadnak a levélszekrény előtt, kiszámítják, hová esik az eldobott kő, mily csomókat bogoz egy szó, hová dőf a kés, s inkább lemondanak a tettről, széthányva mindent a szélbe. Ám az energia megmaradása nevében, hová lett a levélíró láza? Ha átveszi a posta, a kézbesítő a fürgeségével még mozgássá változtatja. Így azonban lekötvete tespéd minden.”⁶

Az energiamegmaradás törvénye – s egyáltalán a természettudományos gondolkodás hatása – másutt is főlrémlő tapasztalata Kosztolányinak, talán a bécsi egyetemi tanulmányok eredményeképp is. Amíg azonban a *Monológ*ban a cselekvés megszakadása kérdést indukál, hiányérzetet sejtet, *A gyermek arca* című írás épp ellenkezőleg, a mozgást a gyermeki idealitástól való távolodásként érzékeli, nem eleven életként, hanem az élet eleveenségében éppen elhaló – korábbi megvalósulatlanságában pedig még teljes – ígéretként, a szervességet megbontó gépiességként:

„Amit tehát mi fejlődésnek és hasonlóknak nevezünk, csak szétterjeszkedés, dezorganizáció, elhasználódás, elernyedés, árnya az elmúlásnak, térfeladás, engedés az ideális követelményekből: a szépnak hasznossá válása. Az igazi testi és lelki szépség csak gyermekeknél található fel. A potenciális energia, amely maga a szépség és az erőtlenség, a fejlődés folyamán lassanként mozgási erővé változik, s belenyúl az életbe. Ez a csendes és szomorú lepergés, ez

⁴ KOSZTOLÁNYI Dezső, *Monológ a szemetesláda előtt* = K. D., *Álom és ólom*, Szépirodalmi, Budapest, 1969, 510–511.

⁵ *Uo.*, 510.

⁶ *Uo.*

a lejáró órának egyhangú munkájához hasonló haladás azonban maga az élet és maga a halál.”⁷

Ennél azonban érdekesebb lehet a *Monológ*ból hozott részlet ama meglátása, hogy a levél energiáját, ha elküldik, mintegy a posta és a kézbesítő viszi tovább; a levél az így képzett csatornán jut el addig, míg címzettjében a szavak visszhangra találnak. Mindez bizonyos értelemben átjárhatónak mutatja Kosztolányinál az emberi test határait, lehetővé téve a szervetlen behatolását a szervesbe, és fordítva: az élő élettelenben való folytatódását. Az érzékszervek státusza ennek megfelelően bizonytalanná válik, immár nem jelöli egyértelműen kint és bent határait, az érzékelt egyfelől közvetlen behatolhat a testbe magába, míg másfelől az érzékek hatóköre kitérülhet, s – jószerevével elszakadva az érzékelőtől – egész a távolba is kiterjedhet. Az elsőre, tehát a külsőnek az emberi testbe való behatolására lehet példa a *Két titkos hatalom* című írás, amely villamosságnak és zenének – „mind a kettő maga az élő titok” – rejtélyes találkozásáról, egybekapcsolódásáról szól:

„A tudósok pozitíve észlelték, hogy zenét tudunk előidézni hangszerek nélkül, és hallgathatjuk fül nélkül is, mert a hangok ilyenkor nem érzékszerveink kapuján jutnak hozzánk, hanem egyszerre ömlenek testünkbe, és áthatják, körülhízelgik, körülhullámozzák vérünket, csontjainkat, minden ízünket, összes szöveteinket úgy, hogy az ember mint egy médium áll a csapkodó zenehullámok végtelenségében.”⁸

Az elektromos impulzusokat hangokként érzékelő „ember mint egy médium” lesz tehát a két „élő titok”, azaz „tudomány és művészet” ama kézfogójának – legalábbis egyik – fizikailag értett színtere, közege, amelynek a test alárendelődik, majd hogyanem technikai kapcsolóelemévé válik. Ennyiben pedig a szerveség leginkább viszonyfogalomként jelenik meg, vagyis távlatról függő viszonylagos fogalomként, hiszen az ember, ki önmagában az élet rejtélye, az emberen túlmutató, időben és térben fölötte álló „két titkos hatalom” összekapcsolásában, azokhoz képest immár szervetlennek tud mutatkozni.

Kint és bent átjárhatóságának másik irányát az érzékek kiterjesztése jelzi. Csak egyetlen példával világítom meg az érzékelés hatókörének növekedtét, ami nem kis részben a környező világot összefűző zsugorító technikai vívmányok következményének látszik. A *Süketnéma város* a telefonok elhallgatásáról szól, annak az eszköznek időleges kieséséről, amely a várost éppúgy az emberi test folytatásaként, szerves élőlényként teszi megragadhatóvá, mint természetesen magát a távbeszélőt is:

„Három-négy nap óta megnémult és megsüketült ez a város, amely különben alig-alig tudja használni az érzékszerveit. Vakondokéletem élünk. Nem szólnak a telefonok. A kaucsuk-tölcsérek úgy merednek ránk, mint a néma szájak, és a kagylók, mint a süket fülek.”⁹

Csak röviden vetem közbe, hogy a kaucsuk-tölcsér, amelybe belebeszélünk, itt azért lehet a száj, mert annak meghosszabbítása, míg a kagyló – már csak fület idéző formája és neve folytán is – a fül kiterjesztése. Ámde az antropomorfizáció iránya könnyen megfordítható, amikor is a telefon a beszélgetőtárs, amelynek tölcésére a fül és kagylója a száj. A szöveg nem is fedi el ezt a kettősséget, mert rögvest ekként fordítja át a megszemélyesítést, az eltérő irányba mutató mozgást mutatva távlatról függőnek: „Elnémultak a csengettyűk is, hiába be-

⁷ KOSZTOLÁNYI Dezső, *A gyermek arca* = K. D., *Álom és ólom*, 265.

⁸ KOSZTOLÁNYI Dezső, *Két titkos hatalom* = K. D., *Álom és ólom*, 255.

⁹ KOSZTOLÁNYI Dezső, *A süketnéma város* = K. D., *Álom és ólom*, 634.

szélünk a telefonba, akárcsak egy halott fülébe súgnánk szavainkat, amelyeket már nem fognak fel az éber és munkás idegek.”¹⁰ Majd valamivel később:

„[...] a telefon érzékeny huzaljai máris szervesen bekapcsolódtak az idegrendszerünkbe. A telefon tisztázta és egyszerűsította a lelki életünket. A telefon megadta a modern embernek azt a biztos tudatot, hogy mindenhalló. A telefon megteremtette az abszolút jelent. Valaha még létezett a múlt, amely már megtörtént, de még nem tudtunk róla [...] Általa a múlt öntudattá, valósággá, örök és boldog jelenné vált. Ebben a jelenben él – biztosan és bátran – az új ember, aki zseniális rovarként sok-sok mérföldre nyújtja ki tapogató csápjait [...]”¹¹

A cikk zárlatát inkább az érdekesség kedvéért idézem, alig több mint száz évvel Kosztolányi sorainak megjelenése után:

„Áhítatosan gondolok arra az időre, mikor nekünk is lesz amerikai telefonunk, a zsebünkben hordjuk a hangtölcsért, a kagylót, az összes szavak lehetőségét, ráállunk a villamossínre, a testünk elektromos teleppé válik, beszélhetünk akárkivel, aki – valahol messze – egy másik villamossínre áll. Csak utópisták álmodtak ilyen szépet. Hogy állandó közösségben legyünk mindazokkal, akik élnek, hogy egy fél másodpercig se áporodjanak el lelki gondjaink, hogy folyton valljunk, kérjünk, gyónjunk, minden percben új, tiszta, egészséges helyzetet teremtsünk. Mennyi idegorvost tenne fölöslegessé egy ily technikai vívmány. Ez a közösség a költők ábrándja, az, ami megint felragyogtatná e szót: *emberiség*, az egy akol és egy pásztor bibliai álma.”¹²

A *Monológ a szemetesláda előtt* még egy gondolatát szeretném fölidézni, egyúttal visszatulva annak (jövőbe mutató) önértelmező karakterére. A monológot mondó lump így látja a szemetesládát: „Nekem ez a tarka bazár, ez a szomorú zsidvásár, ez az örült zenebona egy vázlat, amit most befejezek, egy bűvös szekrény, egy zsidbongó méhkas, egy lázalom, és összekötve az elszakadt szálakat, mindent rekonstruálok, művészettel és lélekkel egészzé formálok.”¹³ Ha Kosztolányi összefüggést tételez föl szervesség és (mű)egész fogalmai között, akkor ennek forrása közel sem föltétlen a dolog maga, hanem a művészi – ami itt azt is jelenti: befogadói – képzelet és érzékenység. Időben közel esik az *Én és a festő* című cikk fiktív dialógusa, amely hasonlóképpen fogalmaz a valóságot csak látszólag pontosan leképező tükör példája kapcsán:

„Vagy képzel-e rosszabb portrérajzoló a tükörnél, ennél a mindig kész, mindig igen hű és tehetségtelen kontárnál [...] De még a tükör sem adja az igazi képet. Kérdezz meg egy fizikust, s megtudod tőle, hogy az, amit az üveg foncsorja eléd ver, szintén csak képzeleti kép, melynek egymáshoz tartó sugarai a tükör háta mögött találkoznak, és csak ott, a metszési pontban van a valódi kép, amit a te emberi szemeid sohasem látnak. Ebből a természettudományi igazságból én egy mély művészi szimbólumot érzek ki. Az igazi művészet is mindig csak hangot üt meg, csak vázlatot ad, melyet a mi alkotó fantáziánk egészít ki a maga módja szerint szervesen egész alkotássá. Az összetartó sugarak csak egy darabig vannak meghúzva, és csak a képzeletben találkoznak, az olvasó, a képnéző, a zenehallgató képzeletében.”¹⁴

¹⁰ *Uo.*

¹¹ *Uo.*, 635.

¹² *Uo.*, 636–637.

¹³ KOSZTOLÁNYI, *Monológ a szemetesláda előtt*, 509.

¹⁴ KOSZTOLÁNYI Dezső, *Én és a festő* = K. D., *Álom és ólom*, 275–276.

Ha a *Monológ*ot mint (ön)tükröt is olvashatónak tartottam, akkor alighanem hasonló módon hosszabbítottam meg az összetartó utalásokat. Olyan kapcsolatokat gyanítottam – mintegy szerves egységbe forrasztva néhány írást –, amelyek nem a szövegek afféle belső elemei, sajátosságai voltak, ahogy erre maga a cikk is figyelmeztetni látszik. Egyszerre csábít arra, hogy szerves utalásrendszert keressek, és leplezi le azt, ironikusan, hogy ebben én, az olvasó is lump és bolond vagyok, aki a napok hordalékai közt lát meg fejedelmi palotát. E „szétterjeszkedés” tehát – *A gyermek arcának szavait idézve* – akár „dezorganizáció” lehet, amely „azonban maga az élet és maga a halál”.¹⁵

Kosztolányi korában a *szerves egész* leginkább közhelyszámiba menő fordulatként hathatott. Ez később is csak annyiban változott, hogy miközben a reflektált értekezési nyelv kérdéssé és részben kétséggé tette a hozzá kapcsolódó előfeltevéseket, a napi kritika továbbra is előszeretettel – ha nem is tüntetően, de folytonosan – élt s él vele. Kosztolányi írásai nem képezik kitüntetett pontjait az ide vezető hatástörténeti folyamatoknak, s általuk a huszadik század eleje és vége között nem létesíthető problémátlan folytonosság. Amire azonban a kapcsolat fényt vethet, az a fogalom egy sajátos paradoxitása. Amennyiben manapság egyszerűsítést hordoz a szervesség bírálati eszméje, éppannyira anakronisztikus, sőt egyenesen egyszerűsítő, egysíkú, tehát szűklátókörű reflektált és közhelyes efféle szembeállítás Kosztolányira s korára pusztán visszavetíteni. Kosztolányi a *szerves egész* fogalmát még nem gondolkodói igénytelenséggel, hanem reflektálatlan természetességgel használta. És éppen ez a reflektálatlanság az, ami érdekesnek, sőt nyitottnak mutathatja a szervesség fogalmát, amennyiben lehetővé teszi, hogy az igen különböző összefüggésekbe illeszkedjék – nem szórmentén, hanem mintegy fesztelenül tűnjék föl újra és újra, változó kontextusokban. Jelentését nem tudományos precizitású reflexió rögzíti, hanem használatának sokfélesége teszi teheti összetetté. A fogalmak kritikátlan ritkítása pontosan ezt az összetettséget állítja lehetetlennek a jelenben, és teszi könnyen láthatatlanná, érzékelhetlenné a múltban. Ami egyúttal a reflexió fogalmát is sajátos paradoxitással ruhazza föl: amennyire rigorozitása könnyen redukcióba csap, annyira feltétele is a komplexitás bemutatásának. Utóbbi vonatkozásában pedig a reflexió a kontextualitással kerül korrelációba: azzal a Kosztolányi-féle tapasztalattal, amely különösen az Esti Kornél-írások összefüggésében beláthatóvá tette, hogy a fogalmak eltérő árnyalatú megjelenése nem föltétlen ellentmondás, de a szó használatának kreatív, nyitott és összetett potenciálját képes fölszabadítani. Ahogy az *Esti Kornél naplójából* „keltezett” *Ellenvélemények* zárata fogalmaz, ugyan más kontextusban, de ismét a szervesség fogalmával élve, és nyitottan az új összefüggésbe illesztésre: „Ezek a látszólag laza ellenvélemények szervesen összefüggnek egymással.”¹⁶

¹⁵ KOSZTOLÁNYI, *A gyermek arca*, 265

¹⁶ KOSZTOLÁNYI Dezső, *Ellenvélemények* = K. D., *Sötét bújócska*, 102.